

مؤلفه‌های مدیریت اقتصادی امام علی علیه السلام با تأکید بر نهج البلاغه

تاریخ دریافت: ۹۴/۵/۹ _ تاریخ پذیرش: ۹۴/۶/۱۹

مریم شجاعی حقیقی*
مهدی مردانی (گلستانی)**

چکیده

از جمله عوامل پیشرفت اقتصادی در جامعه اسلامی، بهره‌گیری از مدیریت شایسته و کارآمد است. این مدیریت در نظام اقتصاد اسلامی مبتنی بر مبنای و مؤلفه‌هایی است که سیره و سخن امیرمؤمنان یکی از بهترین منابع شناسایی و استخراج آنها به شمار می‌رود. بررسی دقیق و جامع *نهج البلاغه* نشان می‌دهد سه حوزه اقتصادی تولید، توزیع و مصرف، در کنار دو اصل مدیریتی برنامه‌ریزی و نظارت، مؤلفه‌های مدیریت اقتصاد علوی را تشکیل می‌دهد. نتایج به دست آمده از این پژوهش _ که با رویکرد اکتشافی _ تحلیلی انجام شده است _ بیانگر آن است که اصلی‌ترین برنامه امام علی علیه السلام در بخش تولید ثروت، تأمین منابع مالی از طریق دریافت خراج و زکات، در بخش توزیع درآمد، تقسیم مساوی بیت‌المال و در بخش مصرف، توجه به عمران و آبادانی است. داشتن برنامه‌ای مشخص در مدیریت منابع اقتصادی و نیز توجه ویژه به مقوله نظارت از دیگر ویژگی‌های مدیریتی امام علی علیه السلام در حوزه اقتصاد بوده است. کلیدواژه‌ها: مدیریت علوی، اقتصاد علوی، آموزه‌های *نهج البلاغه*، تحلیل روایی.

* کارشناسی ارشد نهج البلاغه (maryamshojaei000@yahoo.com)
** عضو هیئت علمی دانشگاه قرآن و حدیث قم (mardani.m@qhu.ac.ir)

مدیریت اقتصادی در هر جامعه، تابع اندیشه و عملکرد دولت‌مردان آن در حل مسائل اقتصادی است. به طور طبیعی این اندیشه و عملکرد، در نظام‌های ارزشی نسبت به نظام‌های غیرارزشی متفاوت است. مهم‌ترین مسئله‌ای که یک نظام ارزشی با آن روبه‌رو است، بهره‌گیری از برنامه‌های مشخص با رویکردی ارزش‌گراست. از جمله بهترین و کامل‌ترین روش‌ها و برنامه‌ها برای مدیریت جامعه اسلامی، استفاده از بیانات معصومین^۱ به‌ویژه بهره‌گیری از اندیشه حکومتی امام علی^۲ است که برای دستیابی به سیاست‌های اصولی و اهداف کلی حاکم بر مدیریت اقتصادی آن حضرت، راهی جز مراجعه به سخنان آن بزرگوار و مطالعه سیره عملی و راهکارهای اجرایی ایشان وجود ندارد. سخنان امام علی^۳ درباره مسائل اقتصادی، بیان‌گر این واقعیت است که رفتارهای اقتصادی در حوزه مدیریت، باید در چارچوبی تعریف شده صورت گیرد تا کارایی نظام اقتصادی _ که در گرو تأمین منابع مالی و توازن در توزیع و سرانجام، رعایت مصالح جامعه در مصرف است _ افزایش یابد. از این‌رو این پژوهش به دنبال آن است که از میان فرمایشات امام علی^۴ در نهج البلاغه به برنامه و چارچوبی مشخص، مبتنی بر خرده‌نظام‌های اقتصادی و مؤلفه‌های مدیریتی دست یابد تا بتوان آن را الگویی عملی و راه‌گشا برای مدیران اقتصادی در راستای اداره جامعه اسلامی و حتی بشری قرار داد.

پیشینه پژوهش

هر چند تاکنون درباره موضوع اقتصاد علوی یا مدیریت علوی، کتب و آثار متعددی تدوین شده است، اما درباره عنوان «مدیریت اقتصادی امام علی^۵» به چند کتاب و مقاله محدود برمی‌خوریم که با پژوهش حاضر به لحاظ روش و منبع^۱ متفاوت‌اند.^۲ افزون بر آن‌که بررسی تلفیقی مؤلفه‌های مدیریتی و اقتصادی امام

۱. عمده منابع این پژوهش، کتاب شریف *فقه اقتصادی* و چهار شرح معتبر آن یعنی *فقه اقتصادی* ابن‌میثم بحرانی، *فقه اقتصادی* میرزا حبیب‌الله خویی، *فقه اقتصادی* محمدجواد مغنیه و *فقه اقتصادی* آیت‌الله مکارم شیرازی هستند.

۲. برخی آثار به نگارش در آمده در این‌باره عبارت‌اند از: ۱. کتاب *فقه اقتصادی*: این اثر به میانی، اهداف و اصول راهبردی امام علی^۶ در نظام اقتصادی پرداخته، اما درباره مدیریت امام علی^۷ بحثی به میان نیاورده است.

۲. مقاله «اصول کلی حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی^۸»: در این پژوهش مدیریت اقتصادی امام علی^۹ صرفاً از جهت تولید مورد بررسی قرار داده شده و به سایر بخش‌ها توجه خاصی صورت نگرفته است. ۳. مقاله «آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علی^{۱۰}»: در این مقاله اصول اقتصادی امام علی^{۱۱} در سطح کلان بررسی شده، ولی دسته‌بندی خاصی براساس مؤلفه‌های مدیریتی یا اقتصادی انجام نگرفته است.

اعتقادی و دستور کارهای رفتاری است که برای تحقق عدالت اقتصادی و رسیدن به اهداف عالی علوی ترسیم شده است. بر پایه این آموزه‌ها، زمانی یک زمامدار می‌تواند نیازهای جامعه را به طور کامل پاسخ گوید که بتواند آن را از نظر اقتصادی، به بهترین شکل اداره کند و به تعبیری «مدیریت اقتصادی» کارآمد داشته باشد.

بر اساس مطالعه صورت گرفته، مؤلفه‌های مدیریت اقتصادی امام علی^ع در □□□□□□□□ در قالب سه و دو مؤلفه اصلی قابل بررسی است؛ یعنی سه مؤلفه اقتصادی «تولید»، «توزیع» و «مصرف» و دو مؤلفه مدیریتی «برنامه‌ریزی» و «نظارت». از این رو، برای ارائه مؤلفه‌های مدیریت اقتصادی امام علی^ع، ابتدا سه مؤلفه اصلی اقتصاد مطرح می‌شود، سپس در ذیل هر کدام از آنها مؤلفه‌های مدیریتی با ارائه نمونه‌های روایی □□□□□□□□ تبیین می‌گردد.

۱. تولید ثروت

از جمله مسائل مهم در مدیریت اقتصادی، رونق تولید برای دستیابی به رفاه بیشتر در جامعه است. از این رو می‌توان تولید را به‌کارگیری همه ظرفیت‌ها و امکانات و رهبری صحیح آنها دانست.^۱ از سوی می‌دانیم تلاش بدون برنامه‌ریزی و مهارت، بدون تردید به اتلاف منابع خواهد انجامید. بنابراین نخستین گام برای دستیابی به نظام اقتصادی موفق، برنامه‌ریزی صحیح به منظور مدیریت بهتر امکانات موجود در جامعه است.

۱-۱. برنامه‌ریزی در تولید و تأمین منابع مالی

یکی از ارکان مهم مدیریت اقتصادی و از جمله وظایف اصلی کارگزاران، برنامه‌ریزی است. البته باید توجه داشت صرف برنامه‌ریزی، موجب موفقیت نمی‌شود؛ بلکه برنامه‌ای می‌تواند مقدمات موفقیت و پیشرفت جامعه را فراهم کند که اصولی، منطقی و متناسب با امکانات و منابع موجود باشد. در غیر این صورت، مقدمات شکست و حتی فروپاشی جامعه را نیز فراهم خواهد کرد. اما مهم‌ترین هدف برنامه‌ریزی در راستای تولید، تأمین سرمایه و مدیریت منابع مالی موجود برای فعالیت‌های اقتصادی است؛ زیرا تنها در صورت وجود منابع مالی کافی است که جامعه می‌تواند به اقتصادی پویا دست یابد و تولید خود را بهبود بخشد.

تأمین منابع مالی از ضروریات مدیریت اقتصادی هر جامعه به شمار می‌رود. هرچه سرمایه موجود بیشتر باشد، سرعت تولید افزایش خواهد یافت و رفاه و

۱. نک: «اصول کلی حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی^ع».

آسایش بیشتری حاصل خواهد شد. از جمله مهم‌ترین منابعی که بسیار هم مورد توجه امام علی (ع) قرار داشت، «خراج» و «زکات» است.

۱-۱-۱. خراج

خراج از جمله مهم‌ترین اقلام درآمدی دولت‌ها به شمار می‌رود.^۱ سیاست‌گذاری درباره آن به عنوان یکی از انواع سیاست‌های مالی در اقتصاد کلان توصیه شده و آثار آن همواره بر درآمد ملی مورد تجزیه و تحلیل محققان و اندیشمندان قرار گرفته است.

از منظر امام علی (ع) این منبع مالی نیز بسیار مهم بوده است و ایشان ضرورت دریافت آن را در موارد متعددی به کارگزاران یادآور شده است. برای مثال، در ابتدای نامه خود به مالک اشتر^۲ نخستین هدف یک زمامدار را تأمین منابع مالی و مدیریت آن در جمع‌آوری خراج معرفی می‌کند و فعالیت‌های دیگر را به نوعی به طور مستقیم و غیرمستقیم به آن مرتبط می‌داند. واژه «خراج» را معمولاً مال‌الاجاره زمین‌های متعلق به عموم مسلمانان می‌دانند که در جنگ‌ها نصیب آنان شده است.^۳

آنچه از چگونگی تأمین منابع مالی از طریق خراج، مد نظر امام علی (ع) _ به عنوان حاکم برحق جامعه اسلامی _ بوده، آثار مثبت یا به تعبیر دقیق‌تر جنبه‌های توسعه‌ای آن است؛ زیرا به تعبیر ایشان، خراج پیش از آن‌که یکی از اقلام مهم درآمدی دولت محسوب شود، ابزار اصلاح معیشت و نیز عامل تربیت پرداخت کنندگان آن و همه کسانی است که نیازمند به استفاده از آن هستند. ایشان در این‌باره می‌فرماید:

در کار خراج نیکو نظر کن، به گونه‌ای که به صلاح خراج‌گزاران باشد؛ زیرا صلاح کار خراج و خراج‌گزاران، صلاح کار دیگران است و دیگران حالشان نیکو نشود، مگر به نیکوشدن حال خراج‌گزاران؛ زیرا همه مردم روزی‌خوار خراج و خراج‌گزاران اند.^۴

منظور از زیر نظر گرفتن و پی‌گیری امور خراج، آن است که خراج به طور کام _____ ل و دقیق گردآوری شده و کم و زیادی در آن صورت نگیرد. اهمال در گردآوری آن سب _____

۱. به دلیل این‌که خراج یکی از مصداق‌های مالیات است امروزه به جای واژه «خراج» از واژه «مالیات» استفاده می‌شود.

۲. _____، نامه ۵۳.

۳. نک: پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، ج ۱۰، ص ۲۵۲؛ منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه، ج ۳۰، ص ۲۴۶.

۴. _____، نامه ۵۳.

ظالم به رعیت می‌شود و سخت‌گیری بیش از حد در آن، ستم به پرداخت‌کنندگان مالیات است.^۱

۱-۱-۲. زکات

بی‌گمان در هر جامعه لایه‌ها و طبقات گوناگونی وجود دارد که قشر فقیر و محروم، یکی از آنهاست. اسلام، فقر را در تمامی ابعاد نکوهش کرده و برای زدودن آن راهکارهایی را ارائه می‌کند. یکی از مهم‌ترین روش‌ها برای زدودن فقر اقتصادی، زکات است؛ چنان‌که امام علی^ع نیز بارها به تأثیر این واجب دینی در اقتصاد تأکید داشته‌اند.^۲

زکات در لغت به معنای طهارت، تزکیه و صلاح بوده^۳ و در اصطلاح شرعی نیز عبارت است از قطع کردن و جدا کردن چیزی برای هدفی مشخص که در این‌جا، بخشی از مال مدنظر است. به تعبیر دیگر، زکات مالیاتی است که برای کمک به ضعیفان جامعه و تأمین هزینه‌های حکومت اسلامی تعیین شده باشد.^۴ گاهی در آیات و روایات، به جای واژه زکات، از واژه صدقه نیز استفاده شده است.^۵ در این موارد، صدقه و زکات از نقطه‌نظر تفسیری به یک معنا هستند. در **سوره بقره** نیز امام علی^ع با الگوگیری از قرآن کریم در برخی فرازها به جای واژه زکات، از لفظ «صدقه» (الصدقات) استفاده کرده و گاهی هم با تعبیر «حق الله» از آن یاد نموده است.

پرداخت زکات اموال در زمان رسول خدا^ص و پس از نزول آیات زکات،^۶ امری واجب و مسلم تلقی می‌شد. زکات از مناطق مختلف جمع‌آوری می‌گردید و از منابع مهم مالی حکومت ایشان در سال‌های آخر عمر مبارکش به شمار می‌آمد. پس از پیامبر اکرم^ص در دوران خلفا، به دلیل فساد اداری و به‌کارگیری افراد نالایق در دریافت و مصرف زکات، اعتقاد و اعتماد مردم به دستگاه اجرایی دچار تزلزل شد و در لزوم پرداخت زکات به مأموران حکومت تردید به وجود آمد.^۷

۱. **سوره بقره**، آیه ۲۷۷، ج ۵، ص ۴۴۹.

۲. نک: **سوره بقره**، خطبه ۱۹۲.

۳. **سوره بقره**، ج ۱۱، ص ۲۵۸.

۴. **سوره بقره**، آیه ۲۷۷، ص ۲۵۳.

۵. سوره توبه، آیه ۶۰ و ۱۰۳.

۶. سوره توبه، آیه ۶۰.

۷. **سوره بقره**، ص ۵۶۲.

چنین وضعیتی امام علی (ع) عهده‌دار خلافت شد و رسالت اصلی خود را در این‌باره، در بازسازی اعتماد عمومی و سنت نبوی قرار داد. اعزام مأموران زکات و تبیین وظایف آنها نشان می‌دهد دولت علوی جمع‌آوری و هزینه کردن زکات را به عنوان یکی از اصلی‌ترین منابع تأمین مالی به شمار می‌آورد. برنامه‌ریزی امام علی (ع) برای تأمین منابع مالی از طریق دریافت زکات را می‌توان شامل موارد زیر دانست:

الف) تقویت انگیزه ایمانی در پرداخت زکات: هدف از تشریح زکات، هم فرد است و هم اجتماع. یکی از عوامل تأثیرگذار در راستای ایجاد انگیزه در مردم برای پرداخت زکات، تقویت انگیزه‌های ایمانی و ایجاد آمادگی روانی است. امام علی (ع) بارها درسختان خود به اهمیت و فضیلت پرداخت زکات تأکید کرده و ادای زکات را فریضه‌ای واجب برشمرده است.^۱ ایشان همچنین در نامه‌های خود به کارگزاران تأکید می‌کرد زکات را به عنوان «حق الله» و خود را به عنوان نماینده خدا یا همان «خليفة الله» معرفی کنند که مردم در هنگام پرداخت زکات آن را به عنوان ادای یک واجب دینی همانند نماز و روزه بدانند:

بگو: ای بندگان خدا! ولی خدا و خلیفه او مرا به نزد شما فرستاده که سهم خدا را از اموالتان بستانم. آیا خدا در اموالتان سهمی دارد که آن را به ولی خدا بپردازید؟^۲

این تعبیرها قلب هر شنونده‌ای را نرم می‌کند و او را برای ادای زکات آماده می‌سازد و تأثیر روانی آن تا حدی است که با علاقه و شوق، زکات را تحویل می‌دهد.^۳ بنابراین زکات یک ابزار اقتصادی مؤثر برای مدیریت اقتصادی جامعه با رنگ و بوی دینی و الهی به شمار می‌آید.

ب) وضع مالیات‌های شبه‌زکات: افزون بر منابع نه‌گانه زکات که در عهد رسول خدا (ص) تشریح شد، امام علی (ع) مالیات مشابهی که از آن با عنوان زکات نام برده شده،^۴ وضع کرد که قرار دادن زکات بر اسب^۵ از جمله آنهاست. دلیل این امر آن بود که حیواناتی مانند اسب و شتر از جمله حیواناتی بودند که در زمان جنگ نیز

۱. نک: *صحیح مسلم*، خطبه ۱۱۰.

۲. *صحیح مسلم*، نامه ۲۵.

۳. *صحیح مسلم*، ج ۹، ص ۳۰۷.

۴. از نظر فقهی در این‌که این مالیات، زکات به شمار می‌آید یا مالیات حکومتی، اختلاف است؛ اما در هر حال روایتی از امام باقر و امام صادق (ع) است که امام علی (ع) بر اسب‌های عتاق [از نژاد اصیل] سالانه دو دینار و بر سایر اسب‌ها سالانه یک دینار وضع کرده بود. (*صحیح مسلم*، ج ۷، ص ۴۰۱)

۵. نک: *صحیح مسلم*، ج ۲، ص ۵۳۰.

به عنوان غنیمت گرفته می‌شدند و در زمان امام علیؑ در جنگ‌ها از اسب بسیار استفاده می‌شد و چون تولید مثل این حیوانات موجب ازدیاد جمعیت آنها شده بود، به صلاح‌دید آن حضرت، این تغییر در دریافت زکات به وجود آمد.^۱

۱-۲. نظارت بر تولید

امروزه نظارت بر عملکرد زیرمجموعه‌ها، یکی از اصول مدیریتی به‌ویژه در زمینه اقتصادی به شمار می‌رود. امام علیؑ نیز به عنوان رهبری شایسته، همواره به امر نظارت توجهی ویژه داشت و راهکارهای گوناگونی را برای آن ارائه می‌کرد. از جمله روش‌های امام علیؑ در راستای نظارت، ترسیم خطوط کلی اخلاقی و رفتاری در حیطه اقتصادی برای کارگزاران خویش بوده است که در انجام وظایف خود از چارچوب کلی حکومت علوی منحرف نشوند. ایشان درباره نظارت در تولید در نامه‌های متعدد همواره به کارگزاران خود، درباره چگونگی دریافت خراج و زکات - به عنوان اصلی‌ترین منابع درآمدی حکومت اسلامی - مواردی را تذکر داده است.

۱-۲-۱. نظارت در دریافت خراج

جمع‌آوری خراج، وظیفه‌ای دشوار است که به بردباری، مدارا، امانت‌داری و

آشنایی با احکام شرعی نیاز دارد. گردآورندگان باید بدانند خراج را از چه کسی بگیرند و بر چه اموالی آن را تعیین کنند و در صورت امتناع یا ناتوانی افراد، با آنان چگونه برخورد کنند.^۲ از بررسی فرمایش‌های امام علیؑ در نهج البلاغه اصول کلی حاکم بر خراج‌ستانی را می‌توان در چند محور بیان کرد:

الف) رعایت انصاف و توجه به خواسته‌های مالیات دهندگان: بدون تردید در جامعه‌ای که قرار است موازین و احکام الهی اجرا شود، وضع و اخذ خراج نیز باید با نهایت انصاف و عدالت صورت پذیرد که مبادا مالیات دهندگان با احساس سنگینی مالیات‌ها، انگیزه خود را از دست دهند و از عرصه کار و تولید خارج شوند. امام علیؑ دریافت خراج را در صورتی جایز می‌داند که حقوق مردم رعایت گردد، به خواسته‌های آنان توجه شود و از بیان درخواست‌های مشروع خود احساس شرمندگی نکنند. ایشان می‌فرماید:

پس خود، داد مردم را بدهید و در معاشرت با آنان انصاف را فرو مگذارید و برای برآوردن نیازهایشان، حوصله به خرج دهید. شما خازنان رعیت و وکیلان امت و سفیران امامان هستید. کسی را که نیازی دارد، در برآوردن

۱. نهج البلاغه، ص ۷۶.

۲. نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۳۲۵.

آن درنگ مکنید، آن‌سان که به خشم آید و او را از مطلوبش بازدارید.^۱

ب) پرهیز از دریافت مالیات پیش از موعد مقرر: از جمله آفت‌هایی که ممکن است در هنگام گرفتن خراج، گریبان‌گیر خراج بگیران شود، گرفتن خراج در غیر موعد مقرر است. امام علی (ع) در گفت‌وگویی طولانی با زیاد، او را از گرفتن مالیات پیش از رسیدن وقت آن نهی کرده و می‌فرماید:

عدالت را بکار بند و از ستم و بیداد حذر کن؛ زیرا ستم رعیت را آواره می‌کند و بیدادگری، شمشیر را فرا می‌خواند.^۲

از این روایت چنین برمی‌آید که امام علی (ع) زمانی مشخص را برای گرفتن مالیات در نظر داشته و بر آن تأکید می‌کرده است؛ زیرا بی‌گمان، این کار باعث می‌شود خراج‌دهندگان برای پرداختی‌های خود از پیش برنامه داشته باشند و این امر - چه از نظر روانی و چه از نظر اقتصادی - تأثیرات مثبتی را به همراه خواهد داشت و از ناآرامی، شورش و نابودی والی - که از عواقب ناشی از آن است - جلوگیری می‌شود.^۳

ج) تأمین رضایت و اعتماد با تخفیف مالیاتی: از دیگر اصول حاکم بر خراج سـ_____تانی و گرفتن مالیات، توجه به توانایی پرداخت کنندگان مالیات است که حضرت یکی از این راه‌ها را تخفیف‌های مالیاتی در شرایط بحرانی و خاص می‌داند. امام علی (ع) در این باره چنین می‌فرماید:

هرگاه از سنگینی خراج یا آفت محصول یا بریدن آب یا نیامدن باران یا دگرگون شدن زمین - چون در آب فرو رفتن آن یا بی‌آبی - نزد تو شکایت آوردند، از هزینه و رنجشان بگناه، آن‌قدر که امید می‌داری کارشان را سامان دهد.^۴

امام علی (ع) اسباب شکایت کشاورزان را در شش مورد بیان فرموده است^۵ که در هر صورت والی باید توان کشاورزان را در نظر گیرد و خراج هر کدام را به اندازه‌ای که گرفتار ضرر و زیان شده‌اند تخفیف دهد یا به کلی از خراج معاف کند.^۶ شادمانی ناشی از بخشودگی مالیاتی، به عنوان ابزاری نامرئی برای اصلاح

۱. _____، نامه ۵۱.

۲. همان، کلمات قصار ۴۷۶.

۳. _____، ج ۲۰، ص ۵۷۱.

۴. _____، نامه ۵۳.

۵. _____، ج ۵، ص ۳۵۳.

۶. همان.

امور مردم است؛ چراکه کاهش بار مالیاتی به نوعی موجب آسایش و امنیت و اطمینان ناشی از عدالت‌گستری و مدارای دولت با مردم شده و همین امر به افزایش میل مشارکت جویی در مواقع بحرانی در میان مردم کمک می‌کند. امام علیؑ نتیجه این تخفیف‌ها را چنین بیان می‌دارد:

کاستن از خراج بر تو گران نیاید؛ زیرا اندوخته‌ای شود برای آبادانی بلاد تو. و... عدالت را در میان‌شان گسترده‌ای و به افزودن ارزاق‌شان و... چه بسا کارها پیش آید که اگر رفع مشکل را بر عهده آنها گذاری، به خوش‌دلی به انجامش رسانند.^۱

منظور از عمران و آبادانی در این کلام، برقراری عدالت و امنیت و افزایش تولید است که هرگاه دولت بتواند این سه عنصر را فراهم آورد، مردم نسبت به آن اعتماد یافته و با همه وجود به دفاع از آن برمی‌خیزند. در غیر این صورت، افراد خود را در سرزمین خویش، غریب و بیگانه خواهند یافت.^۲ بنابراین حکومت زمانی سامان می‌یابد که تکیه‌گاهش توده‌های مردم آن کشور باشد؛ در غیر این صورت همیشه تنش‌ها و ناآرامی و شورش در گوشه‌ای از کشور حکم‌فرما خواهد بود.

د) ترجیح آسایش مردم بر افزایش درآمد بیت‌المال: امام علیؑ کارگزاران خود را از ستاندن خراج به هر قیمتی منع می‌کند. ایشان اجازه نمی‌دهد حتی از بدهکاران، ضروریات زندگی‌شان را برای ادای دین بستانند و باید به او برای ادای دین، مهلت دهند. ایشان در این باره چنین می‌فرماید:

برای گرفتن خراج، جامعه تابستانی و زمستانی مردم را یا ستوری که با آن کار می‌کنند یا بنده آنها را مفروشید و هیچ‌کس را برای درهمی تازیانه نزنید و دست به مال هیچ‌کس - چه مسلمان و چه دمی - نبرید.^۳

امام علیؑ اعمال هرگونه خشونت را به هنگام گرفتن خراج نهی می‌کند؛ زیرا
اولاً

این کار را رفتاری غیر انسانی می‌داند، ثانیاً تجربه نشان داده است اعمال خشونت در ادای دیون نتیجه منفی دارد و به عکس، محبت و ملاحظت، درآمد بیت‌المال را افزون‌تر می‌سازد.^۴

۱. صحیح مسلم، نامه ۵۳.

۲. صحیح مسلم، ج ۵، ص ۴۵۲.

۳. صحیح مسلم، نامه ۵۱.

۴. صحیح مسلم، ج ۱۰، ص ۳۳۵.

۱-۲-۲. نظارت در دریافت زکات

در آیین‌نامه‌های امام علی (ع) به مأموران گردآوری زکات، همواره به رعایت نکاتی تأکید شده که می‌توان آن نکات را به عنوان اصول و ضوابط دریافت زکات در قالب موارد ذیل برشمرد:

الف) دریافت زکات در عین احترام: این مورد، نکته‌ای بسیار مهم درباره جمع‌آوری زکات و به طور کلی در همه امور مربوط به مدیریت اقتصادی به شمار می‌رود. امام علی (ع) نیز بر این مسئله بسیار تأکید داشته و می‌فرماید:

او را فرمان می‌دهم که مردم را نرنجاند و دروغ‌گویشان نخواند و تهمت نزند و به این دستاویز که بر آنان امارت دارد، روی از ایشان برمتابد.^۱

تجربیات عصر ما نیز صحت این بیان را روشن می‌سازد. درست است که شاید برخی از این مسئله سوء استفاده کنند و حقوق بیت‌المال را نپردازند، ولی به یقین، صدمات اقتصادی این رفتار بسیار کمتر از بی‌اعتنایی و برخورد خشن با آنهاست.^۲

ب) تأکید بر رساندن اموال زکات به نیازمندان: با توجه به چگونگی تقسیم بیت‌المال در زمان خلفای پیش از امام علی (ع) که به صورت ناعادلانه بود و بسیاری از نیازمندان محروم می‌ماندند - ایشان برای اطمینان بخشیدن به مردم در یکی از نامه‌های خود سه‌بار بر این نکته متذکر می‌شوند که هدف، تقسیم کردن مال مسلمین در میان آنها و رساندن نیازمندان به حقوقشان است. بر همین اساس در نامه‌ای به کارگزار خود می‌فرماید:

تو را در این صدقه نصیبی است ثابت و حقی است معلوم و نیز مسکینان و ناتوانان
و بینوایان با تو شریک‌اند. من حق تو را به تمامی می‌پردازم، تو نیز حق آنان را به
تمامی بپرداز.^۳

امام علی (ع) در این نامه به کارگزار خود تأکید می‌کند که نباید این حقیقت را از یاد برد که او تنها به عنوان عامل جمع‌آوری زکات، حقی معین دارد و گروه‌های دیگر از نیازمندان زکات با او شریک‌اند و اگر رعایت حق آنان را نکند سرنوشتش در قیامت بسیار شوم و تاریک خواهد بود.

ج) دقت نظر کارگزار، در هنگام دریافت زکات: امام علی (ع) به عنوان الگوی

۱. صحیح مسلم، نامه ۳۶.

۲. نهج البلاغه، ج ۹، ص ۳۲۷.

۳. نهج البلاغه، نامه ۳۶.

مدیری شایسته، اگرچه همواره بر رفق و مدارا با مردم در دریافت خراج و زکات تأکید می‌کرد، اما در عین حال به کارگزاران خود این نکته را نیز گوشزد می‌فرمود که زیرک باشند و اجازه ندهند احشام مریض و ضعیف به عنوان زکات پرداخت شود:^۱

ستور پیر و سالخورده و پای و پشت شکسته و بیمار و لاغر و معیوب را مگیر.^۲

ایشان علاوه بر نکات یاد شده، توصیه‌هایی را نیز به مأموران خود درباره چگونگی نقل و انتقال حیوانات^۳ و حتی ویژگی‌های مأموران (چوپانان) بیان فرموده است^۴ که اوج نکته‌سنجی و ریزبینی آن حضرت را در مدیریت اقتصادی می‌رساند.

این نکته نیز درخور توجه است که امام علی^۵ این دستورها را هنگامی بیان فرمود که در میان اندیشه‌وران جهان، نه از حقوق حیوانات سخنی مطرح بود و نه از حقوق بشر؛ مسئله‌ای که امروزه در جوامع بشری و در نگاه صاحب‌نظران، جایگاهی ویژه پیدا کرده است. هرچند پس از گذشت چندین قرن از ظهور اسلام و پیاده‌سازی عملی آن توسط پیامبر اکرم^۶ و امامان معصوم^۷ این ادعا تنها در حد ژستی سیاسی و وسیله‌ای برای تحریک عواطف و افکار جوامع بشری برای تحت فشار قرار دادن کشورهای مختلف، تبدیل شده است. در جمع‌بندی موارد یاد شده می‌توان گفت با توجه به بررسی روایات متعدد در کتاب شریف نهج البلاغه، به این نتیجه می‌رسیم که برنامه‌ریزی اصلی امام علی^۸ درباره تولید ثروت منوط به تأمین منابع مالی از طریق دریافت زکات و خراج و سایر منابع^۹ و حفظ و نگهداری آنها به نام بیت‌المال^{۱۰} بوده است که در برنامه‌های

۱. گفتنی است از دیدگاه فقها، منظور از این دستور، آن است که اگر تمام نصاب سالم بوده باشد، نمی‌تواند حیوان ناسالمی را از جایی دیگر بیاورد و به عنوان زکات پردازد؛ ولی اگر تمام نصاب حیوان بیمار و معیوب است، مانعی ندارد زکات را از همان پردازد. همچنین اگر قسمتی معیوب و قسمتی سالم است، زکات به نسبت از سالم و معیوب گرفته می‌شود و این نشانه رعایت عدالت اسلامی در مسائل مربوط به بحث زکات است. (نهج البلاغه، ج ۹، ص ۲۹۷)

۲. نهج البلاغه، نامه ۲۵.

۳. نک: همان.

۴. همان.

۵. از جمله مواردی که می‌توان به عنوان تأمین‌کننده منابع مالی و قسمتی از بیت‌المال به آنها اشاره کرد عبارت‌اند از:

۱. خمس (نهج البلاغه، کلمات قصار ۳۷۰)؛ ۲. جزیه (همان، نامه ۵۳)؛ ۳. غنایم جنگی (همان، نامه ۴۱).
۶. در متون روایی، عنوان «بیت‌المال» اصطلاحی عام است که همه درآمدهای عمومی مسلمانان که در تصرف حکومت اسلامی است را دربر می‌گیرد. (نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۴۸)

بعدی بتوانند بیت‌المال جمع‌آوری شده را در محل صحیح خود توزیع و مصرف کنند.

۲. توزیع در آمد

از جمله سیاست‌های امام علی^ع در راستای مدیریت اقتصادی، توزیع صحیح بیت‌المال در جامعه است. توزیع درآمدها در مدیریت اقتصادی اسلام، اهمیتی ویژه دارد؛ زیرا توسط آن، ثروت بین همه گروه‌های جامعه تقسیم شده و از تمرکز آن در دست گروهی خاص جلوگیری خواهد شد. از این‌رو تنها راه رسیدن به برقراری عدالت اقتصادی است. اگر عدالت در جامعه مراعات شود، فقر از بین می‌رود و همه مردم از سطح زندگی در حد کفاف بهره‌مند خواهند شد. بنابراین، توازن اقتصادی و در پرتو آن، عدالت اقتصادی _ که رعایت حقوق همه افراد جامعه را به همراه دارد _ بدون برنامه‌ریزی صحیح در زمینه توزیع و مدیریت شایسته امکان‌پذیر نیست؛^۱ همان‌طور که در زمان حکومت امام علی^ع، این امر به گونه‌ای شایسته تحقق پیدا کرده بود.^۲

۲-۱. برنامه‌ریزی در توزیع

با توجه به سخنان امام علی^ع در *نهج البلاغه*، برنامه‌ریزی برای توزیع را می‌توان تحت یک عنوان کلی دنبال کرد؛ یعنی توزیع درآمدهای حاصل از تأمین منابع مالی (بیت‌المال). امام علی^ع برای رعایت عدالت اقتصادی در توزیع ثروت عمومی، دو نکته را معیار اصلی این امر قرار داده است: یکی رعایت برابری در احقاق حقوق هم‌تراز مردم و دیگری، توجه ویژه به طبقات محروم جامعه و کوشش برای بهبود وضع آنان.

۱. (مجموعه آثار امام علی^ع، ج ۷، ص ۶۷).

۲. [در دوران حکومت من] هیچ‌کس در کوفه شب را به روز نمی‌رساند، مگر این‌که زندگی آسوده‌ای دارد. فروپایه‌ترین مردم نان گندم می‌خورد، سایبانی دارد و آب گوارا می‌نوشد. (مجموعه آثار امام علی^ع، ج ۱، ص ۴۳۰)

۱-۱-۲. توزیع عادلانه بیت‌المال^۱

ایجاد رفاه و تأمین معیشت از اهداف حکومت امام‌علی^ع بوده و در اندیشه مدیریتی ایشان جایگاهی بسزا داشته است. از این‌رو، امام علی^ع عمده وظایف حکومت خود را توسعه اقتصادی و بهبود معیشت مردم می‌داند و یکی از مؤثرترین راه‌ها در این‌باره را پرداخت عادلانه بیت‌المال به مردم بیان می‌کند. ایشان می‌فرماید:

ای مردم! مرا بر شما حقی و شما را بر من حقی است: ... بر من است که حقی را که از بیت‌المال دارید بگذارم.^۲

شیوه امام علی^ع در تقسیم این اموال، تقسیم به طور مساوی است. از این‌رو در پاسخ به کسانی که خواستار تقسیم بیت‌المال بین بزرگان و رؤسا برای جلب نظر آنان بودند، فرمود:

اگر این مال از آن من می‌بود، باز هم آن را به تساوی میان‌شان تقسیم می‌کردم. پس چگونه چنین نکنم، در حالی که مال، از آن خداوند است.^۳

به تعبیر امام علی^ع در حقیقت بیت‌المال همچون نهری عظیم است که خداوند آن را جاری ساخته و بهره همگان در آن یکسان است. در هر حال، این جمله به این موضوع اشاره دارد که بیت‌المال باید مانند عصر پیامبر اکرم^ع در میان مسلمانان به صورت یکسان تقسیم شود و همچون عصر عمر^ع که عرب را بر عجم و اشراف و صحابه را بر دیگران ترجیح می‌داد^۴ یا همانند عصر عثمان^ع که بیت‌المال را در میان خویشاوندانش از بنی‌امیه تقسیم می‌کرد^۵ به صورت تبعیض‌آمیز تقسیم نشود.^۶

۱-۲-۲. توجه ویژه به طبقات محروم

هنگامی که امام علی^ع زمام امور را به دست گرفت، جامعه دچار فقری شدید بود و این امر، میان دو طبقه ثروتمند و تهیدست، شکافی عمیق به وجود آورده بود. ایشان در خطبه شقشقیه، به صراحت به این موضوع اشاره کرده، آن را به عنوان یکی از مهم‌ترین علل پذیرش خلافت مطرح می‌نماید.^۷ از این‌رو امام علی^ع

۱. صاحبان کتب لغت درباره معنای واژه عدالت، معانی متعددی بیان داشته اند؛ چنان‌که راغب اصفهانی، عدل و عدالت را به معنای مساوات دانسته (نک: [www.rahimipour.org](#)، ص ۳۳۶) و ابن‌منظور نیز عدل را به معنای تساوی میان دو چیز تعریف کرده است. ([www.rahimipour.org](#)، ج ۱، ص ۴۲۲)

۲. [www.rahimipour.org](#)، خطبه ۳۴.

۳. [www.rahimipour.org](#)، خطبه ۱۳۶.

۴. [www.rahimipour.org](#)، ج ۵، ص ۳۰۳.

۵. اگر ... خدا از عالمان پیمان نگرفته بود که در برابر شکمبارگی ستمکاران و گرسنگی ستمکشان خاموشی

نهایت تلاش خویش را به کار برد که مناسبات عادلانه را از نو حیاتی تازه ببخشد. بنابراین رسیدگی به قشرهایی آسیب‌پذیر و تأمین نیازمندی‌های آنان، از اولویت‌های نخست امام علی (ع) در توزیع عادلانه بیت‌المال بود. ایشان می‌فرماید:

خدا را، خدا را، در باب طبقه فرودین؛ کسانی که بیچارگان‌اند از مساکین و نیازمندان و بی‌نویان و زمین‌گیران. در این طبقه، مردمی هستند سائل و مردمی هستند که در عین نیاز روی سؤال ندارند. خداوند حقی برای ایشان مقرر داشته و از تو خواسته است که آن را رعایت کنی، پس در نگه‌داشت آن بکوش.^۱

از جمله بارزترین وجوه مدیریت اقتصادی امام علی (ع) رده‌بندی فقر است. ایشان تمام افرادی را که گرفتار فقر و تنگدستی هستند با توجه به سلسله مراتب آنان مورد توجه دقیق قرار داده است. گویا امام با این تقسیم‌بندی می‌خواهد اولویت‌ها را برای کارگزاران خویش درباره کمک کردن به نیازمندان گوشزد کند تا آنان که بیشتر با فقر دست به گریبان‌اند بیشتر مورد توجه واقع شوند.^۲ امام‌علی (ع) برای برآوردن نیاز این قشر، راهکارهایی نیز بیان می‌دارد. ایشان می‌فرماید:

برای اینان در بیت‌المال خود حقی مقرر دار و نیز بخشی از غلات اراضی خالصه اسلام را در هر شهری به آنان اختصاص ده؛ زیرا برای دورترین‌شان همان حقی است که نزدیکترین‌شان از آن برخوردارند.^۳

بنابراین با توجه به اندیشه اقتصادی امام علی (ع) و راهکارهای اجرایی حضرت و با مدیریت صحیح و تحقق عدالت اقتصادی، دیگر نیازمند و گرفتاری پیدا نخواهد شد و جامعه به امنیت اقتصادی لازم برای حرکت به سوی تعالی دست خواهد یافت.

۲-۲. نظارت بر توزیع

یکی از مهم‌ترین وجوه برقراری عدالت اقتصادی در جامعه، نظارت در توزیع است؛ زیرا در این مرحله، بیت‌المال جمع‌آوری شده و در اختیار کارگزاران قرار می‌گیرد. امام علی (ع) از جمله اصلی‌ترین دلایل خود در پذیرفتن خلافت را جلوگیری از افتادن بیت‌المال به دست افراد سودجو بیان می‌فرمود.^۴ ایشان پس از

۱. نگزیند، افسارش را بر گردنش می‌افکنم و ره‌ایش می‌کردم. (صحیح مسلم، ج ۳، خطبه ۳) همان، نامه ۵۲.

۲. صحیح مسلم، ج ۱۰، ص ۳۵۳.

۳. صحیح مسلم، نامه ۵۳.

۴. ولی اندوه من از این است که مشت‌بی‌خردان و تبهکاران این امت، حکومت را به دست گیرند و مال خدا را در میان خود دست به دست گردانند و بندگان خدا را به خدمت گیرند و با نیکان در بیکار شوند و فاسقان را یاران خود سازند. (همان، نامه ۶۲)

نیل به خلافت نیز مواضع شفاف و بدون ابهامی را در این باره اتخاذ کرد و بزرگترین خیانت را خیانت به امت و بیت‌المال آنان معرفی فرمود.^۱ بنابراین حکومتی دارای ارزش است که با ایجاد عدالت اقتصادی بتواند لبخند رضایت را بر لبان توده مردم جامعه بنشانند که انگیزه آنان را در جهت کار و تلاش و افزایش تولید و بهره‌وری روز به روز افزون کند.

۱-۲-۲. بازگرداندن اموال به تاراج رفته

نخستین و اساسی‌ترین راهکار اجرایی امام علی^ع در راستای توزیع عادلانه بیت‌المال و رشد اقتصادی جامعه، جمع‌آوری ثروت‌های بادآورده و نامشروع است؛

زیرا حضرت نمی‌پذیرفت اموال بیت‌المال در دست اندکی انباشته شود که بر دیگران بزرگی کرده و فخر بفروشند. بنابراین ایشان در نخستین روزهای حکومت، بازگرداندن ثروت‌های نامشروع حاصل از چپاول بیت‌المال را جزو اولین سیاست‌های خود معرفی کرده و می‌فرماید:

به خدا سوگند! اگر چیزی را که عثمان بخشیده، نزد کسی بیابم، آن را به صاحبش بازمی‌گردانم، هرچند آن را کابین زنان کرده باشند یا بهای کنیزان.^۲

البته این اقدام امام علی^ع نیز موجب بسیاری از نارضايتها و مخالفت‌ها با ایشان شد.^۳

۲-۲-۲. نظارت بر تقسیم مساوی بیت‌المال

مسئله عدالت، یکی از محوری‌ترین مسائلی است که در نهج‌البلاغه مورد تأکید و تکرار قرار گرفته است و اساساً امام علی^ع خود بزرگترین نماد انسانی عدالت در تاریخ بشر است؛ آن‌چنان‌که جرج جرداق - نویسنده بنام مسیحی - تحت تأثیر برقراری عدالت ایشان، کتاب خود را *امام علی، صدای عدالت انسانی*^۴ نام نهاده است. از این رو، یکی از موضوعاتی که حضرت بدان سفارش فرموده و در مکاتبات خود به کارگزاران نیز تصریح داشته، تقسیم برابر غنایم و اختصاص ندادن چیزی بیشتر برای خویش است:

این مال نه از آن من است و نه تو، بلکه دارایی مسلمانان است که به نیروی شمشیرهایشان به دست آمده است. پس اگر تو در نبردشان با آنان همراه

۱. بزرگترین خیانت، خیانت به مسلمانان است و بزرگترین دغلكاری، دغلكاری با پیشوایان. (همان، نامه ۲۶)

۲. همان، خطبه ۱۵.

۳. آگاه باشید! تمام زمین‌هایی را که عثمان به این و آن بخشیده و همه اموالی را که از بیت‌المال داده است، همه به بیت‌المال باز می‌گردد؛ چرا که هیچ چیز نمی‌تواند حقوق گذشته را باطل کند. () ص ۲۶۹، ج ۱،

۴. همان، ص ۲۶۹.

بوده‌ای، همانند ایشان بهره می‌بری؛ وگرنه دستاورد ایشان جز برای خود آنان نیست.^۱

گاهی ممکن است زمامدار برای خود از بیت‌المال چیزی را اختصاص ندهد، اما از آن برای دیگران حاتم‌بخشی نماید؛ اما به شهادت تاریخ، امام علی (ع) تنها کسی بود که امانت‌داری نسبت به بیت‌المال را حتی نسبت به خویشان خود مراعات می‌فرمود، چنان‌که داستان مراجعه عقیل - برادر امام علی (ع) - برای دریافت سهمی بیشتر از بیت‌المال مشهور است.^۲

۳-۲-۲. مقابله با رانت‌خواری

رانت‌خواری را می‌توان یکی از موارد توزیع ناعادلانه ثروت به شمار آورد؛ زیرا به وسیله آن، زمامدار برای نزدیکان خود امتیازاتی ویژه نسبت به سایر مردم قائل می‌شود. امام علی (ع) یکی از اهداف اصلی خود را درباره مبارزه با مفاسد اقتصادی، برخورد با پدیده رانت‌خواری قرار داده و بر آن پای فشرده است. ایشان به مالک اشتر چنین می‌فرماید:

والی را نزدیکان و خویشاوندانی است که خوی برتری جستن و گردن‌فرازی
 و در معامله، انصاف را کمتر به کار بستن دارند. ریشه ستم اینان را با
 اسباب آن برآر!^۳

عامل اصلی پیدایش این آفت، نوع تصمیمات و برخورد حاکم در رویارویی با موافقان و مخالفان حکومت است. حگام پس از رسیدن به قدرت، برای وابستگان خود و نیز کسانی که در به قدرت رسیدن آنان نقش داشته‌اند، امتیازهایی اختصاص می‌دهند و با نادیده گرفتن تخلفات آنان، زمینه بهره‌گیری بیشترشان را از اموال عمومی فراهم می‌سازند تا آن‌جا که حکومت به ابزاری برای رسیدن به تمایلات و خواسته‌های شخص حاکم و نزدیکان وی تبدیل می‌شود. از این‌رو، امام علی (ع) همواره درباره وجود آمدن این پدیده شوم هشدار می‌داد. ایشان به مالک اشتر فرمود:

به هیچ‌یک از اطرافیان و خویشاوندان زمینی را به اقطاع مده؛ مبادا به سبب نزدیکی به تو، پیمانی بندند که صاحبان زمین‌های مجاورشان را در سهمی که از آب دارند یا کاری که باید به اشتراک انجام دهند، زیان برسانند و

۱. سوره بقره، آیه ۱۷۵، نامه ۶۵.

۲. همان، خطبه ۲۱۵.

۳. همان، نامه ۵۲.

بخواهند بار زحمت خود را بر دوش آنان نهند. پس لذت و گوارایی، نصیب ایشان شود و ننگ آن در دنیا و آخرت بهره تو گردد.^۱

۴-۲-۲. برخورد با کارگزاران خطاکار در توزیع بیت‌المال
شاید بتوان گفت مهم‌ترین و حساس‌ترین بخش نظارت در یک نظام اداری، نظارت بر چگونگی تقسیم بیت‌المال است؛ چنان‌که امام علی^ع نیز شدیدترین توبیخ و تنبیه‌ها را درباره کسانی در نظر می‌گرفت که نسبت به بیت‌المال مسلمین خیانت می‌ورزیدند. ایشان به یکی از کارگزاران خود که در تقسیم غنایم جنگی خیانت کرده بود نوشت:

چون مجال بیشتر برای خیانت به امت به دست آوردی ... آنچه توانستی از اموالی که برای بیوه‌زنان و یتیمان نهاده بودند بریودی، آن‌گونه که گرگ تیزچنگ، بز مجروح را برآید. پس از خدای بترس و اموال این قوم را به آنان بازگردان که اگر چنین نکنی و خداوند مرا بر تو پیروزی دهد، با تو کاری خواهم کرد که در نزد خداوند عذرخواه من باشد و با این شمشیر _ که هرکس را ضربتی زده‌ام به دوزخش فرستاده‌ام _ تو را نیز خواهم زد.^۲

این برخورد از آن حکایت دارد که آن حضرت در این‌باره نظارتی دقیق و بی‌شائبه اعمال می‌کرد و در صورت احراز جرم، بی‌هیچ سازش و مسامحه، وی را به شدت مجازات می‌کرد.

۵-۲-۲. نظارت بر بازار
در دوران حکومت امام علی^ع به دلیل محدودیت راه‌های ارتباطی، معاملات به صورت رو در رو انجام می‌شد. بنابراین مقصود از بازار در آن دوره، محل و مکانی مشخص بود که فروشندگان و خریداران گرد هم جمع می‌شدند و به داد و ستد می‌پرداختند.^۳

بازار به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز اقتصادی جامعه، اهمیتی مضاعف دارد و نظارتی لحظه به لحظه و مستمر را طلب می‌کند. از همین رو، حضرت همواره اوضاع بازار را زیر نظر داشت و ضمن دعوت بازاریان به رعایت موازین اخلاقی، به بررسی نرخ‌ها مبادرت می‌ورزید و با احتکار و گران‌فروشی نیز سخت مبارزه می‌کرد.

الف) جلوگیری از احتکار و برخورد با محتکران: احتکار^۴ از جمله عواملی است

۱. همان.

۲. همان، نامه ۴۱.

۳. همان، ج ۷، ص ۴۹۷.

۴. احتکار در اصل از ریشه حَکَر (بر وزن مکر) به معنای ظلم و ستم گرفته شده و در اصطلاح، به معنای

که تعادل عرضه و تقاضا را به هم می‌زند و موجب بالارفتن قیمت‌ها و از بین رفتن امنیت اقتصادی می‌شود. جلوگیری از احتکار سبب می‌شود فرآیند قیمت‌گذاری متناسب با عرضه و تقاضا عادلانه باشد.^۱ گاه تجار از مسیر سالم خود منحرف می‌شوند، برای دست‌پایی به سود بیشتر، بازار سیاه ایجاد می‌کنند و به سراغ احتکار می‌روند. از این‌رو امام علی (ع) در سخنانی به آنها هشدار داده و خطاب به مالک می‌فرماید:

در کارشان نظر کن. ... بسیاری از آنان روشی ناشایسته دارند و حریص و بخیل‌اند. احتکار می‌کنند و به میل خود برای کالای خود بها می‌گذارند، با این کار به مردم زیان می‌رسانند و برای والیان هم مایهٔ تنگ و عیب هستند. ... پس از احتکار منع کن که رسول الله (ص) از آن منع کرده است.^۲

ب) نظارت بر قیمت‌ها: نظارت بر قیمت‌ها یعنی میزان سنجش عادلانه باشد؛ کم‌فروشی و تقلب در کار نباشد، به طوری که هم از تولیدکننده و هم از مصرف‌کننده حمایت شود؛ زیرا هرگاه تنها به نفع مصرف‌کننده باشد، تولیدکنندگان زیان دیده و دست از تولید می‌کشند و این خود مایهٔ گرانی و کمبود اجناس می‌شود و اگر تنها جانب تولیدکننده در نظر گرفته شود و با منافع زیاد اجناس خود را عرضه کنند، مصرف‌کنندگان به زحمت می‌افتند.^۳ امام به کارگزار خود می‌فرماید: باید خرید و فروش به آسانی صورت گیرد و بر موازین عدل، به گونه‌ای که در بها، نه فروشنده زیان ببیند و نه بر خریدار اجحاف شود.^۴

۳. مصرف

پیش‌تر آمد که درآمدهای بیت‌المال به عموم مسلمانان تعلق دارد و حاکم اسلامی موظف است در مصرف آن، منافع و مصالح همه اصناف و طبقات اجتماع را در نظر گیرد. اما اگر این سؤال پیش آید که تفاوت توزیع و مصرف بیت‌المال در چیست، شاید بتوان گفت هدف در بحث توزیع، برقراری عدالت اقتصادی بین تمامی اقشار جامعه و از بین بردن فقر و به نوعی تأمین نیاز مالی و کالایی همهٔ مردم است؛ اما در بحث مصرف، مصالح جامعه در جهت به‌سازی و آبادانی و همچنین تأمین نیاز مالی حقوق‌بگیران جامعه، مانند کارمندان و

گردآوری احتیاجات مردم و ذخیره کردن و به انتظار گرانی نشستن و منافع کلان بردن است. (نهج البلاغه، ص ۲۵۲، ج ۹، ص ۵۱۹)

۱. همان، ص ۵۱۹.

۲. نهج البلاغه، نامه ۵۳.

۳. نهج البلاغه، ص ۵۱۹، ج ۹، ص ۵۱۹.

۴. نهج البلاغه، نامه ۵۳.

نظامیان در نظر گرفته می‌شود.

۳-۱. برنامه‌ریزی برای مصرف

تدبیر و اولویت‌بندی بین نیازهای گوناگون، از لوازم تخصیص بودجه کارآمد است. امام علی^۱ بر خلاف خلفای پیشین در هزینه کردن و مصرف بیت‌المال دارای برنامه و هدفی مشخص بود. ایشان بخشی از بیت‌المال را صرف سامان‌دهی و عمران و آبادانی جامعه و بخشی دیگر را به تأمین نیازهای مالی کارکنان دولتی و نظامیان اختصاص می‌داد.

۳-۱-۱. عمران و آبادانی

از مهم‌ترین موارد مصرف بیت‌المال، هزینه کردن آن در زمینه عمران و آبادانی است؛ زیرا از دیدگاه امام علی^۱ «هر باری را بر دوش کشور آباد بگذاری، می‌تواند تحمل کند.»^۱

آبادانی سرزمین، اسباب رضایت و همکاری مردم را در شرایط بحرانی فراهم می‌نماید و از سقوط جامعه جلوگیری می‌کند. بنابراین امام علی^۱ به کارگزاران خود درباره دریافت خراج بدون مصرف آن برای عمران و آبادانی هشدار می‌دهد و می‌فرماید:

باید نگرستن تو به آبادانی زمین، بیشتر از ستاندن خراج باشد که ستاندن خراج جز با آبادانی میسر نشود و آن‌که خراج می‌خواهد، ولی به آبادانی نمی‌پردازد، شهرها را ویران و بندگان را هلاک می‌کند و کارش جز اندکی راست نخواهد آمد.^۲

در واقع امام علی^۱ برای حکومتی که در بند عمران و آبادی نیست و تنها به فکر جمع‌آوری خراج است، سه نتیجه شوم ذکر می‌فرماید؛ نخست، ویران شدن زمین‌ها، چنان‌که در طول تاریخ نیز دیده شده است در مناطقی که حکومت‌ها خراجی سنگینی بر اراضی می‌بستند و به آبادی زمین نمی‌اندیشیدند، کشاورزان، زمین‌ها را رها می‌کردند و برای در امان ماندن از شر جمع‌آورندگان خراج، به نقاط دیگر فرار می‌کردند. دوم آن‌که مردم به هلاکت سوق داده می‌شوند؛ زیرا فقر دامان آنها را می‌گیرد. سومین نتیجه نیز از همین جا حاصل می‌شود؛ زیرا فقر عمومی سبب همکاری نکردن توده‌های مردم، بلکه شورش آنها بر ضد حکومت می‌شود، آن هم حکومتی که دستش خالی است و درآمدی ندارد. چنین حکومتی

۱. همان.

۲. همان.

چند صباحی بیشتر دوام نمی‌آورد.^۱

۳-۱-۲. تأمین نیاز مالی کارکنان

در یک مدیریت اقتصادی موفق، تأمین زندگی و امنیت کاری کارکنان از امور حیاتی شمرده می‌شود تا در برابر زحمتی که می‌کشند دغدغه معاش و گذراندن زندگی آبرومند نداشته باشند. امام علی^ع به این مسئله مهم بسیار تأکید می‌کرد، چنان‌که در عهدنامه^۲ بی بدیل خویش به مالک اشتر می‌نویسد:

در ارزاق‌شان بیفزای؛ زیرا فراوانی ارزاق، آنان را بر اصلاح خود نیرو دهد و از دست‌اندازی به مالی که در تصرف دارند، باز می‌دارد. و نیز برای آنها حجت است، اگر فرمانت را مخالفت کنند یا در امانتت خلی پدید آورند.^۲

تأکید امام علی^ع به این سبب است که وظیفه اصلی کارمندان و کارگزاران در اداره امور، در همه مراتب، امانت‌داری و خدمت‌گزاری است و کسانی می‌توانند به خوبی و درستی این وظیفه را ادا کنند که رفاه و آسایش برایشان مهیا شده باشد.^۳ همچنین اتمام حجتی است برای آنان که به بیت‌المال دست‌درازی می‌کنند.

۳-۱-۳. تأمین نیاز مالی نظامیان

در زمان امام علی^ع که حکومت اسلامی گسترش یافته بود _ برای مقابله با لشکریان سازمان‌یافته دشمنان، مسلمانان به سپاه اسلام سازمان دادند و پادگان‌هایی برای آنها فراهم ساختند. چنین گروهی که خود را آماده فداکاری برای حفظ حوزه اسلام کرده است باید از نظر معیشت فارغ‌البال باشد. از این‌رو در اسلام، مالیات خاصی به نام خراج و همچنین سهمی از زکات به عنوان «فی سبیل الله» برای آنها قرار داده شده است.^۴ امام علی^ع به کارگزار خود می‌فرماید:

و کار لشکر سامان نیابد، جز به خراجی که خداوند برای ایشان مقرر داشته که در جهاد با دشمنان‌شان نیرو گیرند و در به سامان آوردن کارهای خویش، به آن اعتماد کنند.^۵

آن حضرت در ادامه، توصیه‌هایی را نیز به سرداران سپاه خود دارد و برگزیده‌ترین آنها را کسانی می‌داند که درصدد برطرف ساختن مشکلات

۱. م. ۱۰۰۰۰۰۰۰، ج ۹، ص ۵۱۹.

۲. م. ۱۰۰۰۰۰۰۰، نامه ۵۲.

۳. م. ۱۰۰۰۰۰۰۰، ص ۴۳۲.

۴. م. ۱۰۰۰۰۰۰۰، ج ۹، ص ۵۱۹.

۵. م. ۱۰۰۰۰۰۰۰، نامه ۵۲.

اقتصادی سپاهیان خود برآید. ایشان می‌فرماید:

باید برگزیده‌ترین سران سپاهت در نزد تو، کسی باشد که در بخشش به افراد سپاه قصور نورزد و به آنان یاری رساند و از مال خویش چندان بهره‌مندشان سازد که هزینه خود و خانواده‌شان را _ که بر جای نهاده‌اند _ کفایت کند تا یکدل و یکرای روی به جهاد دشمن آورند.^۱

۳-۲. نظارت بر مصرف

مطالعه سیره امام علی(ع) در حوزه مسائل مالی و مدیریت اقتصادی نشان می‌دهد دقت نظر و حساسیت ایشان در این حوزه بسیار بوده است و گاه در ارتباط ناسالم افراد با دارایی‌های عمومی، از خود واکنشی شدید نشان می‌داد. نتیجه نهایی نظارت را می‌توان بازگرداندن حقوق از دست رفته مردم دانست. امام علی(ع) نیز درباره قاطعیت خویش در ستاندن حق، چنین می‌فرماید:

سوگند به خدا! حق ستمدیده را از ستمگر می‌ستانم و مهار در بینی ستمگر کرده، چون شتر می‌کشام تا او را به آبشخور حق برم، اگرچه رفتن به آن‌جا را ناخوش دارد.^۲

با بررسی فرازهای مختلف *نهج البلاغه* چنین به نظر می‌رسد که امام علی(ع) در برخورد با کارگزاران خطاکار، سه روش را دنبال می‌کرد:

۳-۲-۱. هشدار برای پیش‌گیری از فساد اقتصادی

یکی از روش‌های امام علی(ع) در زمینه نظارت، هشدار و پیش‌گیری از تخلف و انحراف والیان است؛ بدین گونه که حضرت پیشاپیش، معیارهای ارزیابی و نظارت را به طور ضمنی به آنها اعلام می‌فرمود. در این مرحله، کارگزار به بیت‌المال خیانت نکرده است، اما کارهایی از وی سر می‌زند که شاید در آینده به انحرافش بینجامد. بنابراین امام علی(ع) به کارگزار خود درباره رفتاری که انجام داده است تذکر و هشدار می‌دهد. برای مثال، ایشان به شریح قاضی _ که برای خویش، خانه‌ای مجلل خریده بود _ می‌فرماید:

ای شریح! بنگر، نکند که این خانه را از دارایی خود نخریده باشی یا نقدی که برشمرده‌ای از حلال به دست نیامده باشد که اگر چنین باشد هم در دنیا زیان کرده‌ای و هم در آخرت.^۳

امام علی(ع) با شناخت عمیق از زوایای روح انسان و خواسته‌های نفسانی، به

۱. همان.

۲. همان، خطبه ۱۳۶.

۳. همان، نامه ۳.

صورت مستمر و به مناسبت‌های گوناگون، مدیران نظام را پند و اندرز می‌داد و از فرورفتن در گرداب فساد و تباهی _ که لازمه قدرت و مکننت است _ برحذر می‌داشت.

۲-۳. حساب‌رسی بیت‌المال

از جمله شیوه‌های نظارتی امام علی (ع) حساب‌رسی اموال بیت‌المال سپرده شده به کارگزاران بود. در این روش، از سوی بازرسان مبنی بر حیف و میل و بی‌تدبیری کارگزاران در مصرف بیت‌المال به امام (ع) خبرهایی می‌رسید و آن حضرت با توجه به شواهد و قرائن موجود به حساب‌رسی و بررسی دقیق میزان درآمد و هزینه‌های انجام شده می‌پرداخت؛ زیرا بسیاری از افراد، زمانی که به پست و مقامی می‌رسند، خود را گم کرده، از مسیر حق خارج می‌شوند؛ آنان با سوء استفاده از موقعیت خود، اموال بیت‌المال را بی‌حساب و کتاب خرج می‌کنند. برای مثال، امام علی (ع) در نامه‌ای به کارگزار خود فرمود:

به من خبر داده‌اند که زمین را از محصول عاری کرده‌ای و هر چه در زیر پایت بوده، برگرفته‌ای و هر چه به دست آمده، خورده‌ای. حساب خود را نزد من بفرست و بدان که حساب کشیدن خدا از حساب کشیدن آدمیان شدیدتر است.^۱

ایشان در این عبارت، به طور قطع نمی‌فرماید: تو این کارهای خلاف را انجام داده‌ای، بلکه به کارگزار خود هشدار می‌دهد. از این رو کارگزار، موظف شد حساب درآمد بیت‌المال و هزینه‌ها را برای امام بنویسد که روشن شود در بیت‌المال، حیف و میلی واقع شده یا خیر.^۲

۳-۳. برخورد قاطعانه با کارگزاران خطاکار

از دیگر روش‌های نظارتی امام علی (ع)، اعمال نظارت دقیق و پی‌گیر بر امور جاری مملکت، به‌ویژه بر عملکرد کارگزاران بود. در این روش، امام (ع) ضمن برخوردی سخت‌گیرانه و قاطعانه با کارگزارانی که خیانت‌شان اثبات شده بود، به آنان فرمان می‌داد _ و گاه تهدید می‌کرد _ که اموال به تراج برده را به بیت‌المال بازگردانند. به عنوان نمونه، ایشان به یکی از کارگزاران خود چنین فرمود:

اگر به من خبر رسد که در اموال مسلمانان اندکی یا بسیار خیانت کرده‌ای، چنان بر تو سخت گیرم که اندک‌مال و درمانده به هزینه عیال، و خوار و

۱. همان، نامه ۴۰.

۲. نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۱۱۱.

تر بودن به عصر کنونی، بهره‌مندی از شروح دیگر و همچنین مطابقت دادن مباحث با دغدغه‌های روز، منبعی مناسب به شمار می‌رود و در کنار آن نیز شرح فی‌ظلال نهج البلاغه نوشته شیخ جواد مغنیه نیز تا حدودی از برخی از این امتیازات برخوردار است و برای رجوع، نسبت به دو شرح دیگر در اولویت بالاتر قرار دارد.

منابع

- _ قرآن کریم، ترجمه: عبدالمحمد آیتی.
- _ «اصول کلی حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی (علیه السلام)»، میثم موسایی، فصلنامه علمی _ پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش ۱۶، ۱۳۸۳ ش.
- _ الامام علی صوت العدالة الانسانية، جرج جرداق، بیروت، انتشارات دارالفکر الاسلامیة، ۱۳۳۵ ق.
- _ الاموال، ابو عبید قاسم بن سلام، بیروت، انتشارات دارالفکر، ۱۳۶۵ ش.
- _ پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام)، ناصر مکارم شیرازی، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیة، چاپ اول، ۱۳۷۹ ش.
- _ «توزیع فقر یا توزیع عدالت از دیدگاه نهج البلاغه»، مصطفی دلشاد تهرانی، مهدی حسن‌آهنگری، پژوهش‌های نهج البلاغه، ش ۳۷، تابستان ۱۳۹۲ ش.
- _ توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، محمد محمدی ری‌شهری، سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۲ ش.
- _ جامعه در قرآن، عبدالله جوادی آملی، قم، مرکز چاپ و نشر اسراء، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ش.
- _ دانش‌نامه امام علی (علیه السلام) (ج ۷)، علی‌اکبر رشاد، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۸۹ ش.
- _ بولت آفتاب، مصطفی دلشاد تهرانی، تهران، انتشارات دریا، چاپ اول، ۱۳۷۹ ش.
- _ شرح نهج البلاغه، عزالدین ابوحامد ابن‌ابی‌الحدید، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
- _ شرح نهج البلاغه، میثم بن علی بن میثم بحرانی، دفتر نشر کتاب، چاپ دوم، ۱۳۶۲ ش.
- _ الغدیر، عبدالحسین امینی، ترجمه: محمدتقی واحدی، تهران، انتشارات بنیاد بعثت، ۱۳۶۸ ش.
- _ غرر الحکم و درر الکلم، عبدالواحد تمیمی آمدی، ترجمه: سید حسن شیخ‌الاسلامی، چاپ چهارم، قم، انتشارات انصاریان، ۱۳۷۷ ش.
- _ فرهنگ آفتاب، عبدالمجید معادی‌خواه، تهران، انتشارات ذره، چاپ اول، ۱۳۷۲ ش.
- _ فی ظلال نهج البلاغه، محمدجواد مغنیه، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ سوم، ۱۳۵۸ ش.
- _ الکافی، محمد بن یعقوب، تهران، انتشارات علمیه اسلامیة، ۱۳۶۹ ش.
- _ لسان العرب، ابن‌منظور محمد بن مکرم، بیروت، انتشارات دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۳۷۳ ش.

- _ لغت‌نامه دهخدا، علی‌اکبر دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.
- _ مدیریت منابع انسانی، اسفندیار سعادت، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۹۰ش.
- _ مروج الذهب و معادن الجواهر، علی بن حسین مسعودی، قم، مؤسسه دار الهجرة، بی‌تا.
- _ مفردات ألفاظ القرآن، راغب اصفهانی، بیروت، دار القلم، بی‌تا.
- _ منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه، میرزا حبیب‌الله خویی، انتشارات مکتبه الاسلامیه، ۱۳۵۶ش.
- _ «نظارت بر کارگزاران در حکومت علوی»، علی‌اصغر الهامی‌نیا، فصل‌نامه حکومت اسلامی، ش ۱۸، ۱۳۸۶ش.
- _ نظام اقتصاد علوی، احمدعلی یوسفی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷ش.
- _ «نگاهی به برنامه‌های اقتصادی حضرت علی (علیه السلام)»، مجدالدین مدرس‌زاده، فصل‌نامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش ۵، بهار ۱۳۸۱ش.
- _ «نگاهی به مدیریت و تدبیر در فرهنگ علوی»، قربان‌علی درّی نجف آبادی و قاسم درزی، پژوهش‌های نهج البلاغه، ش ۳۲، زمستان ۱۳۹۰ش.
- _ «نگرش به حکومت و مدیریت از منظر امام علی (علیه السلام)»، علیرضا اعرافی، فصل‌نامه حکومت اسلامی، ش ۱۸، ۱۳۸۶ش.
- _ نهج البلاغه، شریف رضی، ترجمه: عبدالمجید آیتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۸ش.

